

УДК 371.3:811.161.2'35

Хом'як І. М.

РІЗНОВИДИ ОРФОГРАФІЧНИХ ДЕВІАЦІЙ

У статті описано орфографічні девіації, що являють собою відхилення від правописних норм і викликані впливом спорідненомовного та діалектного середовища; проаналізовано відмінні ознаки української і російської орфографії, що призводять до помилкових написань; охарактеризовано типологію українсько-російських орфографічних відповідностей, побудованих на основі врахування ступеня збігу в обох мовах орфографічних правил; умотивовано, що найбільшу кількість орфографічних помилок школярі роблять на ті правила, які частково або повністю протилежні за своїм змістом в українській і російській мовах. Орфографічні девіації зумовлені впливом діалектного середовища, яке викликає появу помилок, пов'язаних із говірковою вимовою, граматичними особливостями наріч. Представлено класифікацію орфографічних девіацій, спричинених дією мовленнєвого довкілля. Рекомендовано не лишати поза увагою правописні похибки, викликані впливом мовленнєвого середовища, оскільки викоринювати їх важче: вони вимагають цілеспрямованої, наполегливої і систематичної праці вчителя й учнів.

Ключові слова: орфографічні девіації, різновиди девіацій, інтерференційний вплив, споріднено-мовне середовище, діалектне довкілля, письмові роботи, класифікація орфографічних помилок.

В статье описано орфографические девиации, которые являются отклонениями от правописных норм и обусловлены влиянием родственного языка и диалектной среды; проанализировано отличительные признаки украинской и русской орфографий, связанные с ошибочными написаниями; дана характеристика типологии украинско-русских орфографических соответствий, построенных на основании учета соотношений в обеих языках орфографических правил; умотивировано, что наибольшее количество орфографических ошибок школьники делают на те правила, которые частично или полностью противоположны по содержанию в украинском и русском языках. Орфографические девиации обусловлены влиянием диалектной среды, которая провоцирует ошибки, связанные с диалектным произношением, грамматическими особенностями наречий. Представлена классификация орфографических девиаций, обусловленных речевой средой. Рекомендуется не оставлять без внимания правописные ошибки, вызванные окружающей средой, поскольку искоренять их труднее: они требуют целенаправленной, упорной и систематической работы учителя и учащихся.

Ключевые слова: орфографические девиации, разновидности девиаций, интерференционное влияние, влияние родственного языка, диалектная среда, письменные работы, классификация орфографических ошибок.

An orthographic deviations, which are deviations from orthographic standards by influence of akin-lingual and dialectal surrounding are characterized in this article; a distinctive features of Ukrainian and Russian orthography, which cause wrong writing are analyzed; typology of Ukrainian-Russian orthographic conformity, which is based on consideration of the coincidence's degree in both languages of orthographic rules is characterized; it was motivated that the biggest amount of orthographic mistakes were making by schoolchildren according to that rules, which are opposite to it's meaning in Ukrainian and Russian languages partly or totally. The orthographic deviations are conditioned by influence of dialectal surrounding, which causes availability of mistakes; these mistakes are connected with recitative pronunciation, grammatical features of dialect; phonographic, morphological, phonetic-morphological and lexical backhandedness was characterized. It was emphasized that indirectly dialectal errors are rising; it arises as opposed to literary and dialectal languages; it was paid attention to operation of semi-dialects, which is peculiar for broadcasting of previous speakers of territorial subdialect. Classification of orthographic deviations, which were caused by effect of speech surrounding, was presented. It consists of orthographic errors of not interfered character; deviations, which have indirectly interfered features.; mistakes, which are caused by influence's interference of speech surrounding: deviations, which are caused by dialectal impact; as a result of influence's interference akin language; as a result of isochronal influence dialectal and akin languages. It was suggested to organize special «clash» between pupils with possible orthographic deviations as key moment of explaining of new orthographic material at lessons of Ukrainian language. It was recommended not overlook orthographic errors, which were caused by influence of speech surrounding, because it is more difficult to eradicate it; these mistakes require purposeful, persistent and systematic work between teacher and pupils.

Keywords: orthographic deviations, types of deviations, influence of interference, akin-lingual surrounding, dialectal surrounding, written works, classification of orthographic mistakes.

Поняття «девіація» з латинської мови означає «відхилення». Мовна девіація являє собою мовні висловлення, у яких відбуваються різноманітні відхилення від норм функціонування мовної системи. Ф. Ба-

цевич об'єднує цим терміном як родовим поняттям видові: мовні аномалії, помилки, неточності, неправильності, погрішності і т. ін. Мовленнєві девіації, на думку О. Селіванової, визначені несформованістю комунікативної компетенції, мовленнєвих умінь і навичок, поганим знанням культурно-соціальних норм мови, стандартів відповідності вживання слів і висловлень у певних сферах спілкування [5, с.439]. Тому мовні девіації поділяють на фонетичні, лексичні, граматичні, правописні та ін., за формою – на порушення сполучуваності одиниць мови, прийменниково-відмінкового керування, недоречного заміщення слів і т. ін.

Орфографічні девіації, або помилки, – це відхилення від правописних норм, порушення в передачі звукової мови на письмі, недотримання правил написання слів разом, окремо і з дефісом, переносу слів із рядка в рядок, неправомірне вживання великої літери тощо.

Питанням культури мовлення приділили увагу В. Бадер, З. Бакум, К. Климова, Н. Дика, Е. Палихата, Н. Подлевська та ін., серед яких і автор пропонованого матеріалу; удосконаленню мовлення, запобіганню помилкам присвятили свої дослідження А. Галетова, В. Мельничайко, М. Пентилок, Г. Шелехова, В. Шляхова та ін.

Ми задалися метою проаналізувати різновиди орфографічних девіацій, які спостерігаємо в письмових роботах школярів різних регіонів країни в сучасному мовленнєвому середовищі, зокрема споріднено-новомовному і діалектному.

О. В. Пасхіна вказує на відмінні ознаки в українській і російській орфографіях, погане знання яких призводить до помилкових написань: а) розходження у правописі букв на позначення ненаголошених голосних, особливо [а] та [о] (*кропива' – крапи'ва, бага'тний – бога'тний*); б) відсутність у написанні деяких слів в українській мові та наявність у російській мові літер на позначення приголосних, що не вимовляють (*щасливий – счастливый, чесний – честный*); в) невживання в українській мові знака м'якшення після літер на позначення шиплячих у кінці слова та використання його в деяких формах російської мови (*ніч – ночь, пишеш – пишешь*); г) різниця у правописі деяких префіксів (*роз-, без-* в українській орфографії та *рос-, раз-, роз-* – у російській; український префікс *з-* та російський *с-*); г) наявність знака м'якшення у правописі дієслів 3 особи однини та множини в українській мові та відсутність його в російській (*сидить, пишуть – сидит, пишут*); д) слова іншомовного походження в українській мові, що, за поодинокими випадками, не мають подвоєння букв на позначення приголосних звуків (*граматика – грамматика*); е) розходження, зумовлені специфікою української та російської графіки (*дим – дым, екран – экран*) [4, с. 37].

У методичній літературі типологія українсько-російських орфографічних відповідностей вибудована на основі врахування ступеня збігу в обох мовах орфографічних правил (І. М. Мельниченко). Виділено також характеристику різниці орфографічних норм у плані їхнього обсягу (М. Б. Успенський), оскільки однакові за змістом правила по-різному охоплюють слова у виучуваних мовах. На думку М. Т. Баранова та Г. М. Іваницької, найзручнішою для користування є класифікація орфографічних правил за ступенем схожості й відмінності їхнього змісту в обох мовах. На цій основі виділяють чотири групи правил: які збігаються в українській і російській мовах, частково збігаються, є протилежними і специфічними [1, с. 13].

Як стверджує І. М. Мельниченко, найбільшу кількість орфографічних помилок учні роблять на ті правила, які частково або повністю протилежні за своїм змістом в українській і російській мовах [3, с. 44]. Серед них: правопис префіксів, вживання знака м'якшення, **о**, **е** після літер на позначення шиплячих у корені слів, **и**, **і** після **ж**, **ч**, **ш**, **щ** та **г**, **к**, **х**, правопис буквосполучень *-ться*, *-ися* у дієсловах та ін.

Характер орфографічних утруднень визначений також впливом діалектного середовища, яке становить певною мірою перешкоду в засвоєнні учнями норм орфографії, сприяє появі особливого виду помилок, зумовлених говірковою вимовою, граматичними і, меншою мірою, лексичними особливостями наріч. У зв'язку з цим орфографічні девіації прийнято ділити на: а) недіалектні і б) діалектні [7, с. 357].

Недіалектних орфографічних помилок припускаються учні, для яких літературна мова – єдиний засіб спілкування. Такі помилки виникають внаслідок: 1) порушення морфологічного принципу (у разі відсутньої залежності їх від характеру вимови того, хто пише, приміром, написання разом і окремо); 2) недотримання правил поскладового членування слова (перенос частин слова з рядка в рядок); 3) невживання на письмі способів розрізнення омонімічних слів за їх значенням, коли цього вимагають орфографічні норми (наприклад, написання великої і малої літер у власних і загальних іменниках: *Любов* – ім'я, *любов* – почуття); 4) порушення морфологічного принципу в таких словах, вимова яких підпорядкована одним і тим же законам у національній мові в цілому (тобто вимовляються однаково як у літературній мові, так і в будь-якому з говорів); 5) індивідуальної вимови («*лис*» замість *рис* у випадках, коли той, хто пише, взагалі не вимовляє звук [р]) [8, с. 51–52].

Діалектні орфографічні девіації зумовлені специфічними, порівняно з літературною мовою, особливостями системи того чи того говору (передусім фонетичними і морфологічними, оскільки йдеться про орфографію). Серед діалектних О. В. Текучов виділяє орфографічні помилки, яких припускаються учні: а) відповідно до їх діалектної вимови і б) супроти вимови, тобто написання, що не збігаються з діалектною вимовою, але спричинені нею за принципом «відштовхування» [7, с. 357].

Девіації, які відповідають діалектній вимові, можна поділити на дві групи: 1) власне діалектні, що повністю збігаються з говірковою вимовою, і 2) ті, які відображають взаємодію і частковий збіг діалектної і літературної вимови [8, с. 52]. Наприклад, до першої групи помилок можна зарахувати вживання

i, характерне для північних говорів, на місці літературного відповідника **и**: «*кіслий*», «*хітрий*», «*вінесту*», «*вікінути*»; до другої групи – «*ливада*», «*прелетіти*» (замість – *левада*, *прилетіти*), що властивий носіям південно-східних говорів, у яких артикуляція [e] й [и] зближена між собою і якоюсь мірою збігається з літературною вимовою.

До девіацій у вимові належать орфографічні невправності, яких припускаються учні за оманливою аналогією до відомих їм правильних написань. Такі помилки називають ще побічно діалектними [7, с. 358], наприклад: «*порта*», «*содок*» (треба – *парта*, *садок*) в умовах лівобережно-поліських та північно-східної частини правобережно-поліських говорів, яким властиве «акання», за уявною аналогією до правильних написань типу: *кора*, *солодкий*; у письмових роботах учнів з ареалу східно-поліських говорів, для яких характерна вимова [i] на місці [и], трапляються написання за хибною аналогією до слів з літерою **и**: «*побигти*», «*стриляти*», «*литати*».

Діалектні огріхи, до цього часу не передбачені в загальноприйнятих класифікаціях помилок, здебільшого лишаються поза увагою у шкільному навчанні орфографії. Уперше дослідив природу орфографічних помилок, які виникають під впливом місцевих говорів, О. В. Текучов. Він окреслив групи невправностей такого характеру: 1) фонетичні (звуко-графічні і власне фонетичні); 2) морфологічні, зумовлені граматичною будовою того явища, що було причиною помилки і яке властиве цьому наріччю; 3) фонетико-морфологічні, викликані не тільки фонетичними, але й морфологічними особливостями слова; 4) лексичні [8, с. 54].

До числа фонетичних, приміром, можна зарахувати девіації, спричинені неправильною передачею на письмі голосних і приголосних звуків, зокрема: 1) написання букв, що позначають наголошені голосні (наприклад, **а** замість **е** у північно-західній частині волинських говорів: «*дварі*», «*зарнята*», «*грабінь*»); вживання літер, які передають ненаголошені голосні (наприклад, **а** на місці **о** в деяких поліських говорах: «*карова*», «*гарод*», «*абдертий*»); 2) помилкова передача приголосних звуків: написання букв на позначення дзвінких приголосних у кінці слова і в середині перед глухими приголосними під впливом південно-західних говорів («*морос*», «*прадїт*», «*згатка*», «*шивткій*»); вживання знака м'якшення після **р** в ареалі південно-східних говорів («*базарь*», «*кобзарь*»). До морфологічних, або граматично-мовленневих, належать помилки, зумовлені особливостями морфологічної і синтаксичної структур діалектної мови, як-от: уживання стягненої форми в дієсловах 3 особи однини теперішнього часу («*дума*», «*гада*», «*пада*», «*стріля*»); написання *-ів* замість *-ей* та нульової флексії в деяких іменниках («*сестрів*», «*дверів*», «*конів*») в ареалі південно-східних говорів і т.ін.

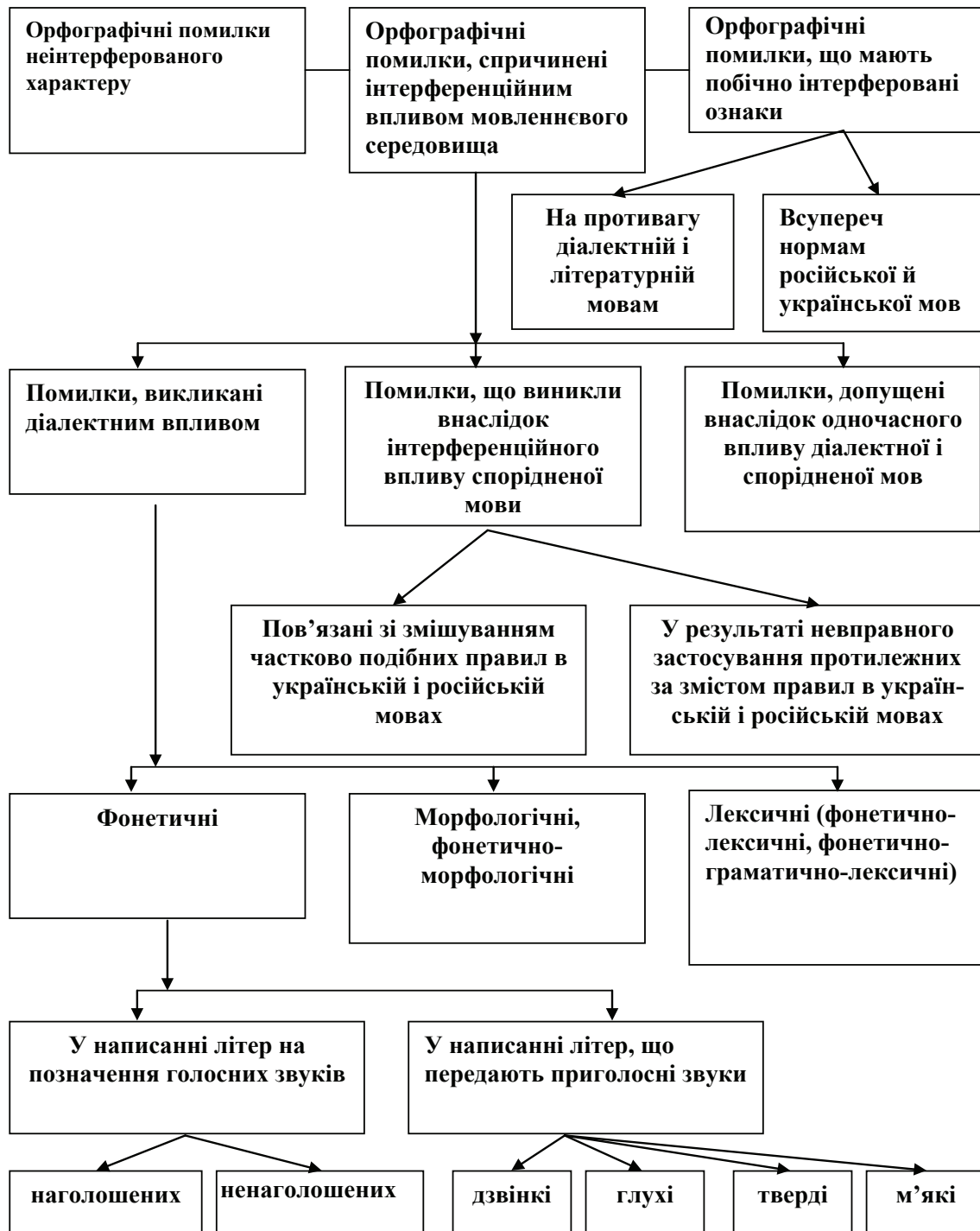
Л. М. Симоненкова досліджувала проблему стійкості орфографічних помилок з огляду на більшу чи меншу відмінність їх від орфоепічних норм. Йдучи за В. М. Жирмунським, вона поділяє говіркові властивості на первинні і вторинні, відповідно до того, наскільки легко чи важко відрізнити їх від літературної мови [6, с. 12–13]. До *первинних* належать такі особливості, які можна схарактеризувати вживанням діалектних фонем, невластивих фонемам літературної мови, що перебувають в однакових позиціях. Наприклад, у частині волинсько-поліських говірок поширені протетичні фонемі /в/ і /г/ перед /о/: [во'ко], [гота'ва], [голе'на]; у наддністрянських говірках фонема /а/ залежно від сусідніх приголосних може переходити в [e] або [i]: [пр'е'ди'во], [кри'ч'ет'], [ш'інува'ти], [ч'ірува'ти].

Вторинні особливості характерні вживанням лише комбінаторних чи позиційних варіантів фонем, невідповідних звукам літературної мови в ідентичних позиціях. Наприклад, фонема /а/ в частині бойківських говірок у наголошеній позиції перед [ʏ] виявляє себе як лабіалізований звук: [заклада^оʏ], [ўпа^оʏ]; часткове оглушення дзвінких приголосних у середині слова перед глухими спостерігаємо в ареалі південно-східних діалектів: [в'ід^апусти'], [роз^аклади'].

Первинні і вторинні діалектні риси неоднаково відображені в писемному мовленні школярів. Переконливим є твердження Л. М. Симоненкової, що найлегше усувати первинні ознаки говорів, бо вони одразу ріжуть слух і впадають в око. Важче нейтралізувати вторинні риси, які малопомітні для носіїв численних говірок і без цілеспрямованої роботи вчителя можуть довгий час траплятися в письмових роботах школярів.

У деяких дослідженнях зроблено висновки про зменшення кількості помилок, викликаних впливом місцевих говорів [6, с. 14]. Мотивовано це позитивним впливом школи, радіо, кіно, телебачення. Можливо, й треба визнати, що тенденція така є, однак кількість правописних помилок, зумовлених впливом мовленнєвого середовища, залишається досить помітною. Такий стан можна пояснити зростанням побічно діалектних похибок, яких припускаються учні на противагу і літературній, і діалектній мовам. Урбанізаційний процес, пов'язаний із збільшенням міського населення, дав поштовх активному функціонуванню напівдіалектів, властивих мовленню вчорашніх носіїв територіальних говірок, а також посилив інтерферентні нашарування за рахунок спорідненомовних елементів.

На основі аналізу письмових учнівських робіт із різних регіонів країни ми уклали класифікацію правописних похибок, спричинених дією мовленнєвого довкілля, яке на сьогодні маємо в Україні [9, с. 117]. Цей поділ дає можливість виокремити найтипівші особливості правописних девіацій, щоб застосувати до них ефективні методи і прийоми навчання (див. схему).

Сьогодні головна увага словесників прикута до роботи переважно з недіалектними орфографічними девіаціями, та педагогічні спостереження свідчать, що правописні похибки, викликані впливом мовленнєвого довкілля, важче викоринити, ніж, скажімо, помилки на вживання слів разом, окремо і з дефісом. Особливої ретельності вимагає робота з діалектними орфографічними помилками фонетичного й морфологічного характеру, а також із тими, що виникли внаслідок невміння диференціювати частково подібні й протилежні явища, властиві українській і російській мовам.

Задля попередження орфографічних невправностей Д. М. Богоявленський рекомендує організувати спеціальні «зіткнення» учнів із можливими помилками як відправним моментом пояснення нового матеріалу: принцип раннього диференціювання і протиставлення, варіювання матеріалу, «переміжні» вправи – всі ці заходи передбачають усвідомлення орфографічних труднощів на початку навчання, а не тоді, коли учень, внаслідок недоглядів у методиці викладання, залишений наодинці, почне робити помилки» [2, с. 298].

Таким чином, з аналізу методичної літератури і проведених педагогічних спостережень випливає, що правописні недоліки поділяють на діалектні й недіалектні, більшість орфографічних помилок ви-

никає внаслідок розходжень у вимові і написанні. Графічне відтворення видозміненого вимовою образу слів призводить до того, що школярі втрачають орієнтацію у визначенні правописно «слабких місць».

Без глибоких теоретичних знань української мови учень неспроможний оперативно вирішувати орфографічні завдання в процесі мовленнєвої діяльності, легко потрапляє у звичну для нього течію близької з дитинства мови і пише так, як підказує йому голос внутрішнього мовлення. У результаті з'являються правописні девіації, викликані інтерференційною дією передусім спорідненомовного і діалектного середовища.

Література:

1. Баранов М. Т. Обучение орфографии в 4-8 классах : пособие для учителя / М. Т. Баранов, Г. Н. Иваницкая. – К. : Рад. школа, 1987. – 224 с.
2. Богоявленский Д. Н. Психология усвоения орфографии / Д. Н. Богоявленский. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Просвещение, 1966. – 307 с.
3. Мельниченко И. Н. Осуществление взаимосвязи украинского и русского языков в обучении орфографии русского языка : пособие для учителей-словесников / И. Н. Мельниченко. – К. : Рад. школа, 1966. – 134 с.
4. Пасхіна О. В. Методичні прийоми спільної роботи викладачів української та російської мов / О. В. Пасхіна // Українська мова в школі. – 1953. – № 1. – С. 33–39.
5. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2010. – 844 с.
6. Симоненкова Л. М. Вивчення фонетики і морфології в умовах місцевих говорів / Л. М. Симоненкова. – К. : Рад. школа, 1981. – 134 с.
7. Текучев А. В. Методика русского языка в средней школе / А. В. Текучев. – изд. 3-е, перераб. – М. : Просвещение, 1980. – 414 с.
8. Текучев А. В. Преподавание русского языка в диалектных условиях / А. В. Текучев. – М. : Педагогика, 1974. – 176 с.
9. Хом'як І. М. Наукові основи навчання орфографії в середній школі / І. М. Хом'як. – Рівне : Волинські обереги, 1998. – 228 с.